

Zijn vreemden onbetrouwbaar?

Jan Bransen

ANTW 113 (3): 399–406

DOI: 10.5117/ANTW2021.3.009.BRAN

Marc Slors schreef een interessant artikel over een klassiek probleem uit de sociale en politieke filosofie. Hoe verhouden individuen en groepen zich tot elkaar? Zijn aanpak is echter niet klassiek. Als cognitiefilosoof herformuleert hij dit probleem als een kwestie die vanuit evolutionair perspectief bekeken moet worden en waarin een hoofdrol is weggelegd voor *cognitive offloading*. Dat is verrassend en intrigerend.

Ik wil in dit korte commentaar drie dingen doen: (1) aannemelijk maken dat het een oud probleem in een nieuw kader is; (2) aannemelijk maken dat de nieuwe kadering om twee redenen bedenkelijk is; en (3) aannemelijk maken dat het door Slors ingebrachte begrippenkader een herinterpretatie van het probleem toestaat die een kansrijke oplossing mogelijk maakt.

1 Oud probleem in nieuw kader

Wat is dan eigenlijk het probleem? Mensen leven in groepen en hebben de neiging de belangen van de groep waartoe zij behoren, alsmede de belangen van de leden van hun eigen groep, sterker te waarderen dan de belangen van andere groepen alsmede de belangen van de leden van andere groepen. De cruciale vraag die over dit fenomeen gesteld moet worden is waarom dit zo is. Waarom doen mensen zo? Waarom zijn ze *groupish*? Dat is het klassieke probleem.¹

¹ Saillant persoonlijk detail: Ooit verzorgde ik in Utrecht als assistent van Willem van Reijen een werkgroep over de verhouding tussen individu en collectief. Wij bespraken diverse teksten waarvan die van Adorno, Schutz en Mead mij tot op de dag van vandaag zijn bijgebleven. Marc Slors was één van de studenten in die werkgroep. Blijkbaar hebben de toen besproken teksten op hem toch minder indruk gemaakt.

Dit probleem neemt in de tekst meerdere gedaanten aan. Wat maakt het mogelijk dat mensen groupish zijn? Wat maakt het noodzakelijk? Hoe kunnen we groupish gedrag verklaren? En kunnen we dat vanuit een evolutionair perspectief? Voortbouwend op deze laatste twee vragen – die Slors ogenschijnlijk liever aanpakt dan de klassieke waarom-vraag – komt Slors tot wat in feite zijn hoofdvraag is: kunnen we begrijpen hoe vreemden betrouwbare interactiepartners kunnen worden zonder een beroep te doen op triviale, arbitraire culturele conventies? Zijn antwoord op deze vraag is negatief. Om te begrijpen hoe vreemden betrouwbare interactiepartners kunnen worden, hebben we een beroep op culturele conventies nodig, omdat deze conventies ‘rol-interactie coördinatie’ mogelijk maken doordat ze cognitive offloading mogelijk maken. Het argument dat Slors ontwikkelt, heeft de vorm van een getrapte ‘*via negativa*’: er is ‘geen cognitief haalbaar alternatief’ (ms: p. 2) voor de functie die culturele conventies spelen in groepsvorming en groepsidentificatie.

Slors schrijft zijn artikel in een traditie die ogenschijnlijk vanzelfsprekend met zich meebrengt dat hij zijn probleem situeert in een evolutionaire context, de nadruk legt op de rol van cognitie en de ambitie heeft om aan theorievorming te doen over groepsvorming en -identificatie. Toch doet hij dat niet puur om de theorie, zo blijkt uit de laatste paragraaf. Hij wil niet alleen maar begrijpen hoe het mogelijk is dat mensen groupish gedrag vertonen, maar ziet daar de praktische consequenties van in. Hij ziet, zoals ik dat zou formuleren, dat zijn theorievorming een bijdrage levert aan het oplossen van het fundamentele praktisch-menselijke (sociaal-politieke) probleem. Want we willen weten waarom mensen zich groupish gedragen omdat we de positieve dimensie van groupish gedrag willen kunnen bevorderen en de negatieve dimensie willen leren vermijden. Slors’ artikel is een bijdrage aan onze normatief-relevante zelfkennis. Dat hij betoogt dat we de rol van conventies ‘zeer serieus moeten nemen’ (ms: p. 21) is een praktisch-menselijke, sociaal-politieke stellingname, geen slechts theoretische.²

2 Het opschalingsprobleem als dwaalspoor

De kadering van dit praktisch-menselijke probleem in een evolutionaire context waarin de vraag is hoe mensen überhaupt tot de vorming van

² Vergelijk dit met de ambitie van Harry Frankfurt in zijn *Taking Ourselves Seriously and Getting It Right*. Stanford: Stanford University Press, 2006.

groepen – grote, anonieme groepen – kunnen komen, en belangrijker nog hoe zij zich kunnen identificeren met zo'n groep en dus ook met leden van deze groep die zij persoonlijk helemaal niet kennen, is verrassend, vernieuwend en intrigerend. Maar deze kadering zet ons uiteindelijk wel op een dwaalspoor. Twee redenen spelen daarbij een hoofdrol.

Op de eerste plaats focust Slors op het vraagstuk van de coördinatie tussen volwassen vreemden. Hij bouwt verder op het werk van Tomasello die het probleem begrijpt als een opschalingsprobleem van de gedeelde intentionaliteit die in samenwerkende tweetallen gerealiseerd kan worden. Opschalen, zo betoogt Slors in het voetspoor van Tomasello, is mogelijk omdat samenwerkende tweetallen impliciet een rolverdeling onderkennen. Die rolverdeling analyseert Slors, anders dan Tomasello, niet in termen van een onderliggende collectieve intentionaliteit, maar in termen van een 'rol-interactie coördinatie'. Die coördinatie is mogelijk dankzij conventies die lokaal, impliciet en dynamisch kunnen ontstaan als een soort infrastructuur die in een groep voor gestandaardiseerde *templates* zorgt. Deze templates zijn impliciete scripts die interacties reguleren doordat ze door groepsgenoten als *affordances* herkend worden en daardoor gestandaardiseerd gedrag uitlokken.

Slors tuigt een fascinerende en overtuigende machinerie op waarbij hij, denk ik, vergeet voldoende te bouwen op het werk van George Herbert Mead, waardoor hij, ik denk vanwege Lewis, zijn toevlucht neemt tot een uitleg aan de hand van het schaakspel, terwijl hij de tekortkoming daarvan had kunnen inzien, denk ik, als hij had gebouwd op het toneelspel. De Engelse taal had hem zelfs kunnen helpen: een *game* is iets anders dan een *play*. Vanwege deze misleidende aanlegroute heeft hij een in feite vanzelfsprekende vraag over het hoofd gezien: hoe komen we eigenlijk aan de volwassen vreemden die we nodig hebben om de kwestie als een opschalingsprobleem te zien? Volwassenen kunnen alleen maar bestaan dankzij een lang ontwikkeltraject waarin zij als kinderen veel hebben gespeeld. *Play*, toneelspel, is het dagelijks werk voor kinderen. In de veilige niche van hun kinderwereld waarin ze slechts voor spek en bonen meedoen en volop profijt hebben van wat Sterelny (toch één van Slors' helden) *scaffolded learning* dankzij *downstream epistemic engineering* noemt, krijgen kinderen de kans zich te bekwamen in hoe het hoort, in wat binnen hun groep normaal gevonden wordt. Ze leren niet zozeer de constituerende regels van een bordspel kennen, maar juist de impliciete templates waar Slors over spreekt. *It takes a village to raise a child*. Maar juist dat betekent dat het probleem verkeerd geconceptualiseerd wordt als het opgevat wordt als een opschalingsprobleem. Die opschaling is al lang gelukt vóórdát we kunnen

spreken over twee volwassen vreemden die elkaar tegen komen en verwikkeld raken in een coördinatieprobleem.

Op de tweede plaats focust Slors op het probleem van de cognitieve belasting die coördinatie voor volwassen vreemden met zich meebrengt. Dit is een bekende manoeuvre in de wereld van de evolutionaire cognitiewetenschappen. Hersenen vreten energie. Dat is een kostenpost waarop zo goed als mogelijk bezuinigd moet worden in de strijd om ons voortbestaan. Hoe gemakkelijker het ons gemaakt wordt om, in de woorden van Kahneman, snel te denken, hoe beter. De triviale culturele conventies waarmee wij, als lid van onze groep, vertrouwd zijn, de templates die door ons onmiddellijk als affordances herkend worden, staan snel denken toe. We hoeven daarvoor, aldus Slors, geen redenering te volgen om in te zien dat een bepaalde vreemde een groepsgenoot is. Want die groepsgenoot, die Nederlander die je onverwacht in het buitenland tegenkomt, begrijpt jou onmiddellijk, en jij hem. Jullie zijn beide vertrouwd met de culturele conventies die jullie rol-interactie coördinatie faciliteren. En dat voelt niet alleen vertrouwd, maar maakt op elkaar afgestemd gedrag vanzelfsprekend. Vertrouwen speelt daarbij een hoofdrol, aldus Slors, en juist omdat het hebben van vertrouwen volgens hem geen cognitieve taak is, ontlasten culturele conventies onze hersenen enorm. We hoeven immers geen oordeel te vellen over de betrouwbaarheid van deze vreemde, omdat we onmiddellijk beseffen dat hij een groepsgenoot is. We voelen ons onmiddellijk met elkaar vertrouwd omdat wij dezelfde conventies hanteren.

Dit is wat mij betreft een stap in de goede richting, maar toch brengt de focus op cognitive offloading een misinterpretatie met zich mee van de rol die vertrouwen speelt in groepsvorming en -identificatie. Laat me dat toelichten als mijn derde punt.

3 Het belang van affectief-motivationale vertrouwensrelaties

De introductie van het begrip 'rol-interactie' vind ik een positieve bijdrage aan de sociaal-politieke theorievorming inzake het groupish gedrag van mensen, maar dan moet dit begrip wel bevrijd worden uit het evolutionaire en cognitiefilosofische kader. Het evolutionaire kader maakt van de kwestie te zeer een biologisch of paleoantropologisch probleem en wat mij betreft hebben we in ons denken over onszelf al last genoeg van al die jagers- en verzamelaarsmythen. Soms is de charme van een buitenissig perspectief vernieuwend en leerzaam, maar de urgentie van een evolutionair

perspectief op sociaal-politieke problemen begrijp ik niet. Ik hoop dat ik Slors' aanpak goed begrijp als ik zijn evolutionaire duiding van het probleem zie als een poging om in plaats van een vooral historiografische en sociaal-politiek-filosofische kadering te komen tot een ogenschijnlijk meer serieuze, *wetenschappelijke* kadering. Maar waarom dan bijvoorbeeld niet een ontwikkelingspsychologisch kader?

Overigens zie ik zelf het liefst een ontwikkelingsfilosofisch kader ontstaan, een kader dat conceptueel sterk, empirisch geïnformeerd en pragmatisch geëngageerd is. Zo'n kader is ook nodig om een te smalle focus op de aard van cognitie te voorkomen die ik in het artikel van Slors zo af en toe bespeur, zoals, onfortuinlijk genoeg, op het punt waar hij expliciet suggereert dat vertrouwen hebben geen cognitieve taak is. De zin waarover ik dan val is deze: 'Het niet direct kunnen waarnemen van [de eigen vertrouwde culturele] affordances in het gedrag van niet-groepsleden, en de daaruit volgende noodzaak om interactiemogelijkheden via reflectie en gissingen na te gaan, kan leiden tot het tegenovergestelde van vertrouwdheid: een basaal gevoel van wantrouwen.' (ms: p. 20) Hier wreekt zich de cognitiefilosofische focus. Als vertrouwen hebben geen cognitieve taak is, dan moet het wel een impliciet proces zijn, zo lees ik deze zin, een proces 'op type 1 niveau', zoals Slors in navolging van Kahneman zegt (ms: p. 19). Maar waarom zou vertrouwen een individuele, mentale aangelegenheid zijn? 'Wat zou het anders kunnen zijn?', denkt een cognitiefilosoof misschien.

Voor een sociaal-politieke filosoof zijn relaties echter ontologisch even primitief als organismen, mentale toestanden en gebeurtenissen. Als je dat tot je door laat dringen, wordt het denkbaar (én aannemelijk) dat vertrouwen geanalyseerd moet worden als een bepaald type relatie: een vertrouwensrelatie. Wat dan bovendien plausibel wordt, is het besef dat vertrouwensrelaties voor mensen tot de meest vanzelfsprekende, meest onmiddellijke en meest elementaire relaties behoren – ondanks het feit dat ze conceptueel behoorlijk complex zijn en daardoor wellicht beschouwd moeten worden als geavanceerde relaties. Niettemin zijn vertrouwensrelaties voor mensen net zo natuurlijk en net zo onontkoombaar als ademen, rechtop lopen en oog-hand coördinatie. Geen mens had immers zijn eerste levensjaren überhaupt kunnen overleven zonder een bijna grenzeloze loyaliteit. Baby's vertrouwen heel hun bestaan volkomen toe aan de volwassene aan wie ze overgeleverd zijn. En de keerzijde daarvan is de al even weergalozige toewijding waarmee ouders hun eigen levensgeluk toevertrouwen aan dat kleine schepseltje dat ze in hun armen aantreffen.

Het centrale vraagstuk van Slors – kunnen we begrijpen hoe vreemden betrouwbare interactiepartners kunnen worden zonder een beroep te doen

op triviale, arbitraire culturele conventies – is in het licht van deze analyse van de vertrouwensrelatie geen kwestie die draait om de opschaalbaarheid van samenwerkende volwassenen en om de cognitive offloading die daarvoor een voorwaarde is. Het draait wel om rol-interactie, en ook om de templates en de affordances die zij bieden. Maar die affordances zijn niet cognitief van aard en de templates vormen geen infrastructuur. Ik heb hier de ruimte niet om meer te bieden dan een hele globale suggestie.

Dit is het idee. Vertrouwensrelaties hebben vier kenmerkende eigenschappen: ‘toevertrouwen’, ‘vertrouwdheid’, ‘betrouwbaarheid’ en ‘kwetsbaarheid’.³ Voor het vraagstuk van Slors zijn met name vertrouwdheid en betrouwbaarheid relevant – en vooral het *verschil* tussen beide. Als twee vreemden moeten kunnen samenwerken, zijn een paar stappen nodig. De vreemden moeten zichzelf kunnen losweken, om het zo te zeggen, uit de vertrouwensrelatie die hen vanzelfsprekend als een tweede huid omhult. Daar spelen de templates een grote rol. Denk aan de *Strange situation* van Ainsworth⁴: het kind zal zich moeten realiseren dat de rol van mama of papa gescheiden kan worden van mama of papa zelf en potentieel ingenomen zou kunnen worden door een vreemde. Dat is geen cognitief probleem, maar een affectief en motivationeel probleem. De vreemdeling kan het kind helpen. Zij kan de rol van mama of papa innemen. Zij weet hoe die rol gespeeld moet worden, maar vooral weet zij – als zij een vaardige pedagoog is – hoe zij die rol kan kaderen *als een rol* en hoe zij die kan innemen met voldoende rolafstand, zodat het kind niet verward wordt en niet gestresst raakt van de ambivalentie dat mama ineens vervangen is door een vreemde. De vreemde kent de template en instantieert hem zodanig dat het kind de affordance oppikt. Dat is de rol-interactie, waarbij in de *Strange situation* de vreemde zich als een toegewijde voogd kan opstellen.

Tussen volwassen vreemden is zo’n paternalistische opstelling doorgaans van geen van beiden gewenst, en meestal ook niet nodig, zoals we zien in de voorbeelden die Slors geeft van de Nederlander in het buitenland en de ouders na een feest op een basisschool. Maar als ik net uit Nederland in Spanje aankom en daar een landgenoot tref die er al een paar maanden woont, dan ligt het juist wel weer voor de hand dat er sprake zal zijn

3 Zie mijn analyse van vertrouwen in hoofdstuk 4 van *Don't Be Fooled. A Philosophy of Common Sense*. Routledge, 2017.

4 Zie Ainsworth, M.D. & Bell, S.M. (1970), *Attachment, exploration, and separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation*. *Child Development*, 41:49-67.

van enige bevoogding. In al dit soort interacties tussen vreemden is de rol-interactie een affectieve, motivationele, geen cognitieve. Zij betreft de *vertrouwdheid* met culturele conventies.

Alledaagse rol-interactie betreft niet – althans aanvankelijk en doorgaans niet – de *betrouwbaarheid* van de ander. Dat is een kwestie die pas gaat spelen als één van beiden zich niet veilig voelt. Als dat het geval is kunnen we overigens in feite niet meer spreken over een vertrouwensrelatie. Degene die zich onveilig voelt, zal de betrouwbaarheid van de ander wantrouwen. Daar kunnen allerlei redenen voor zijn. Maar gebrek aan vertrouwdheid met de onderliggende culturele conventies is daar op zich geen reden voor. Vertrouwdheid is een andere dimensie dan betrouwbaarheid. Dat lijkt Slors in zijn verder heldere en boeiende artikel over het hoofd gezien te hebben. En ik denk dat dat komt doordat hij de relationele aard van vertrouwen vanwege zijn cognitiefilosofische perspectief miskent.

Mensen zijn groupish. Ze hebben vertrouwensrelaties met de leden van hun eigen groep. Als ze goed gehecht zijn, of zich anderszins veilig voelen, kunnen ze de kwetsbaarheid aan die meekomt met het zich losweken uit deze relaties. Culturele conventies, templates en affordances spelen daarbij een belangrijke rol omdat ze de vertrouwde intimi vervangbaar maken door anonieme groepsgenoten. Daar ligt ook de sleutel voor een andere duiding van de door Slors geïndiceerde oplossing van het klassieke probleem. De rol-interactie die door culturele templates en affordances wordt gefaciliteerd, maakt het mogelijk de positieve dimensie van groupish gedrag te bevorderen en de negatieve dimensie te vermijden.

Literatuur

- Ainsworth, M.D. & Bell, S.M. (1970) Attachment, Exploration, and Separation: Illustrated by the behavior of one-year-olds in a strange situation, *Child Development* 41, pp. 49-67.
- Frankfurt, H.G. (2006) *Taking Ourselves Seriously and Getting It Right*. Stanford: Stanford University Press.
- Bransen, J. (2017). *Don't Be Fooled: A Philosophy of Common Sense*. Londen en New York: Routledge.

Over de auteur

JAN BRANSEN is hoogleraar Filosofie van de gedragswetenschappen aan de Radboud Universiteit en Academisch leider van het Radboud Teaching and Learning Centre. Hij heeft uitgebreid gepubliceerd over kwesties als

autonomie, persoonlijke identiteit, zelfkennis, liefde, praktische rationaliteit, gezond verstand en onderwijs. Over deze laatste twee onderwerpen blogt hij op www.janbransen.nl.

E-mail: j.bransen@pwo.ru.nl